

Muz., 2021(62): 73-83
Rocznik, eISSN 2391-4815

data przyjęcia – 04.2021
data recenzji – 04.2021
data akceptacji – 05.2021
DOI: 10.5604/01.3001.0014.8978

MIEJSCE PAMIĘCI, JAKO PRZESTRZEŃ ZAANGAŻOWANIA. KONCEPCJA IDEOWO- -ARTYSTYCZNA MUZEUM I MIEJSCA PAMIĘCI W SOBIBORZE

MEMORIAL SITE AS SPACE OF ENGAGEMENT.
IDEOLOGICAL AND ARTISTIC CONCEPT OF THE
MUSEUM AND MEMORIAL IN SOBIBÓR

Elżbieta Błotnicka-Mazur

Instytut Nauk o Sztuce Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II
ORCID 0000-0002-5653-9481

Abstract: The implementation of the new ideological and artistic concept of the Museum and Memorial in Sobibór on the site of the former Nazi German death camp selected in the 2013 competition is discussed. The winning design is analysed; apart from the arranging of the area of the former camp, it also envisaged raising of a museum, the latter stage already completed with the building opened to the public in 2020. The concept of 'space of engagement' is proposed by the Author as best characterising a memorial site created on the premises of the former Nazi concentration camps and death camps for the people of Jewish descent. As a departure point, earlier examples of commemorating similar sites are recalled, beginning with the early monuments from the

1940s, through the 1957 competition for the International Monument to the Victims of the Auschwitz-Birkenau Camp, the latter of major impact on the process of the redefinition of monuments. The then awarded design of the *The Road Monument* by Oskar Hansen and his team, however unimplemented owing to the protest of former Auschwitz prisoners, became from that time onwards a benchmark for subsequent concepts. Also the mentioned memorial design on the area of the former Belzec extermination camp from 2004 is related to James E. Young's concept of a counter-monument.

The main subject of the paper's analysis is, however, the reflection on means thanks to which the currently mounted Museum and Memorial in Sobibór, including the

permanent display at the newly-raised Museum, become 'space of engagement' for contemporary public on different

perception levels of their multi-sensual activity essential in the process of remembrance.

Keywords: Museum and Memorial in Sobibór, 'space of engagement', monument, counter-monument concept.

Miejsca pamięci i towarzyszące im pomniki, zlokalizowane na terenie dawnych obozów zagłady ludności pochodzenia żydowskiego, są fizycznym śladem pamięci zbiorowej o traumatycznych wydarzeniach II wojny światowej. Określenie „miejsce pamięci” stanowi integralną część oficjalnej nazwy instytucji powołanej na terenie byłego niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady w Sobiborze i można odnieść je w bezpośredni sposób do konkretnej przestrzeni, miejsca historii, która jednakże – jak wyjaśnia Aleida Assmann – nie znajduje swojej kontynuacji, została przerwana, a to „pęknięcie” uwidacznia się w pozostałych ruinach i relikwach¹. Z kolei w szerszej perspektywie teoretycznej bez wątpienia koncepcja *lieux de mémoire* francuskiego historyka Pierre’a Nory dynamizuje dyskurs wokół miejsc pamięci, których materialność ustępuje miejsca w jego ujęciu – *nomen omen* – ich znaczeniu metaforycznemu, poszerzając znacząco to pole badawcze i ujmując czasoprzestrzeń historyczną od strony świadomości podmiotowej². Pojęcie „miejsca pamięci” w rozumieniu Nory zmieniało się na przestrzeni lat i nie miało wyłącznie topograficznych odniesień, obejmując oprócz materialnych także niematerialne znaki i ślady przywołujące przeszłość w zbiorowej pamięci³. Formacyjne dla ujęcia tematu w niniejszym artykule jest spostrzeżenie francuskiego badacza, iż *lieux de mémoire* powstają z przekonania o nieistnieniu spontanicznej pamięci, a zatem o konieczności celowego tworzenia archiwów czy organizowana obchodów rocznicowych, bo *bez czujnego upamiętniania wkrótce porwie je historia*⁴.

Jak zauważyła Katarzyna Chrudzimska-Uhera *współcześnie świadkowie zagłady ustępują już miejsca następnym pokoleniom, a tragiczny rozdział dziejów przechodzi w obszar historii narodowych mitów kultury. Dziś pomniki służyc muszą formowaniu tzw. postpamięci*⁵. Kolejne pokolenia, których wiedza o wojennych doświadczeniach ich przodków oparta jest wyłącznie na wspomnieniach, przekazach czy dokumentach archiwalnych, dzieli od rzeczywistych wydarzeń niemożliwość do zatarcia dystans. Od wielu lat badacze stawiali pytania o możliwość lub niemożność przedstawienia Holocaustu, jakich pomników potrzebują Ocaleni i o to, w jaki sposób sztuka odnosiła się do doświadczenia Zagłady⁶. Wkrótce po zakończeniu II wojny światowej powstało co najmniej kilka znaczących realizacji: pierwszy pomnik Bohaterów Getta w Warszawie (Leona Marka Suzina, 1946) i drugi, usytuowany nieopodal (Natana Rappaporta i Leona Marka Suzina, 1948) czy pomnik Ofiar Obozu Zagłady w Treblince II (Adama Haupta, Franciszka Duszeńki i Franciszka Strynkiewicza, 1955/1964).

Dla polskich twórców założeń memorialnych na terenach byłych obozów koncentracyjnych ważnym punktem odniesienia była koncepcja *Pomnika-Drogi* Oskara Hansena i zespołu z końca lat 50. XX wieku. Jej idea wyprzedziła koncepcję *kontr-pomnika* Jamesa E. Younga⁷. Projekt Hansena – zgłoszony do konkursu na Międzynarodowy Pomnik Ofiar Obozu w Birkenau ogłoszonego w 1957 r. – został bardzo

dobrze oceniony przez międzynarodowe jury pod przewodnictwem brytyjskiego rzeźbiarza Henry’ego Moore’a, choć ostatecznie nie został zrealizowany. Śmiało można stwierdzić, iż był to moment zwrotny w procesie redefinicji pomnika i sposobów upamiętniania, a każdy następny projekt powstawał w jakimś stopniu „wobec” budzącej skrajne oceny i emocje koncepcji twórcy *Formy Otwartej*⁸. W latach 1965–1969 na terenach dawnych obozów KL Stutthof i KL Lublin na Majdanku zostały zrealizowane dwa monumentalne, symboliczno-ekspresyjne założenia pomnikowe autorstwa Wiktora Tołkina, byłego więźnia Auschwitz. Jak pisze monografistka rzeźbiarza, Magdalena Howorus-Czajka, *Tołkin jako artysta i były więzień obozu zagłady nie zgadzał się z koncepcją uhonorowania ofiar nazizmu poprzez oddanie terenów poobozowych we władanie natury*⁹. Zachowane obiekty obozowe stały się dla tego autora punktem odniesienia, reliktem na *terra sacra* i świadectwem historii. Wykorzystał jednak pomysł drogi, przetwarzając go na swój sposób (Droga Hołdu i Pamięci jako fragment zespołu upamiętniającego na Majdanku oraz droga i plac przed pomnikiem Forum Narodów w Stutthofie).

Jak zmienił się na przestrzeni lat sposób myślenia o pomniku, który niepostrzeżenie przestał być statycznym monumentem, a stał się założeniem krajobrazowo-przestrzennym angażującym widza w sposób fizyczny i jednostkowy, pokazuje niedawna realizacja założenia memorialnego na terenie byłego obozu zagłady w Bełżcu autorstwa Zdzisława Pidka, Marcina Roszczyka i Andrzeja Sołtygi z 2004 roku. Obszar masowych mogił pokryto tam warstwą żużlu i przecięto pogłębiającą się szczeliną, *co uniemożliwia (...) usytuowanie się wobec niego [dzieła – EBM] na zewnątrz, natomiast jest nieustannym lokowaniem widzenia w cielesnym (...) uzależnieniu od przestrzeni, materiału i czasu, wydobytego przez zażyłą relację uczestnika i krajobrazu*¹⁰.

Tendencje rewidujące status pomnika dążyły do przełamania jego kanonów, które James E. Young określił jako *pomniki w stanie spoczynku, zastoju*¹¹. Miejsca pamięci stały się nie tylko *przestrzenią architektonicznie zorganizowaną*¹². To określenie Jerzego Olkiewicza z 1967 r. podkreślające znaczenie synergii pracy rzeźbiarza i architekta, dającej w efekcie *całościowe przestrzenne opracowanie* akcentujące element architektoniki i zespolone z otaczającą przestrzenią, uzupełniłabym pojęciem „przestrzeni zaangażowania”, nieistniejącej bez aktywnej obecności odbiorcy. Do źródła tego pojęcia, proponowanego przeze mnie w tytule artykułu, jeszcze powrócę.

Według Younga, twórcy pojęcia *kontr-pomnika (counter-monument)*, statyczne, bierne monumenty o skonkretyzowanej formie mogą absorbować naszą pamięć i – jak pisze Anna Ziębińska-Witek – wykonując za nas pracę pamięci paradoksalnie powodować jej wyparcie¹³. Young, analizując świetną instalację z 1994 r. autorstwa rzeźbiarza Norberta Radermachera, upamiętniającą więźniów nazistowskiego obozu pracy w berlińskiej dzielnicy Neukölln, zauważa, że jej

1. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze, Mieczysław Welter, pomnik matki-więźniarki z dzieckiem (druga wersja pomnika), czerwony piaskowiec, 1977

1. Museum and Memorial Site in Sobibór, Mieczysław Welter, statue of a mother-prisoner with a child (monument's second version), red sandstone, 1977

2. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze, *Aleja Pamięci*, 2003

2. Museum and Memorial Site in Sobibór, *Memory Avenue*, 2003

twórca przypomina nam w niej o koniecznym – choć często bezwiednym – udziale odbiorcy-przechodnia w procesie uruchamiania pamięci – *miejsce samo w sobie nie może pamiętać, (...) to projekcja pamięci odwiedzających dane miejsce, czyni z niego miejsce pamięci. To miejsce przykuwa uwagę odbiorców, ale nie jest już dłużej biernie i wdziera się do umysłów przechodniów*¹⁴. Dla Younga istotną kwestią jest zatem aktywny udział odbiorców w procesie pamiętania¹⁵. Mamy tu do czynienia z miejscem, którego historia dla wielu przechodniów pozostawała nierozpoznana i dopiero interwencja świetlnych inskrypcji Radermachera ujawniła jego naznaczenie wojennymi losami setek przymusowych robotników.

W tym aspekcie obszar dawnego obozu zagłady w Sobiborze, którego forma upamiętnienia stanowi przedmiot rozważań w niniejszym artykule, został miejscem trwale zabezpieczonym przed zapomnieniem. Zmianie uległ sposób upamiętnienia. Zgadza się jednak z Youngiem, że istota upamiętnienia dzisiaj leży w aktywnym, wielozmysłowym uczestnictwie odbiorcy w percypowaniu miejsca pamięci. Proponuję zatem określenie „przestrzeń zaangażowania”, które zapożyczam od Quentina Stevensa i Karen A. Franck z ich monografii pt. *Memorials as Spaces of Engagement. Design, Use and Meaning*¹⁶. W swojej publikacji autorzy eksplorują różnorodne przejawy aktywności ludzi w obliczu współczesnych monumentów, opierając się na obserwacji, że upamiętnione miejsca, pozbawione tradycyjnych symboli i rzeźb figuratywnych, charakteryzują się mniej oczywistym przekazem i stąd wymagają większego zaangażowania poznawczego. Ich głównym przedmiotem zainteresowania są monumenty jako miejsca publiczne, wyzwalające w ludziach działanie i kreatywność, a także wpływ ich organizacji przestrzennej na rodzaj aktywności podejmowanej przez użytkowników tej przestrzeni¹⁸. Moim celem będzie refleksja nad środkami, dzięki którym aktualnie organizowane architektoniczno-przestrzennie Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze – w tym stała ekspozycja udostępniona pod koniec października 2020 r. w nowo wybudowanym obiekcie muzealnym – stają się „przestrzenią zaangażowania” dla współczesnych odbiorców na różnych poziomach percepcji. Zanim jednak skoncentruję się na współczesności, przypomnę najważniejsze fakty związane z historią i funkcjonowaniem obozu.

Wkrótce po ustaleniu konferencji w berlińskiej Wannsee na temat *ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej* – która odbyła się 20 stycznia 1942 r. z inicjatywy i pod przewodnictwem SS-Obergruppenführera Reinharda Heydricha, jednego z głównych niemieckich zbrodniarzy wojennych odpowiedzialnych za Holokaust – rozpoczęto budowę obozów zagłady na terenach okupowanych, w tym SS-Sonderkommando Sobibor. Obóz w Sobiborze zlokalizowany przy linii kolejowej Lublin–Chełm–Włodawa funkcjonował od początku maja 1942 do 14 października 1943 roku. Takie usytuowanie, podobnie jak innym obozom, zapewniało sprawny transport wielu tysięcy przyszłych ofiar „przemysłu zagłady” w krótkim czasie. Większość deportowanej tutaj ludności żydowskiej, nie tylko z Polski, ale z wielu okupowanych państw europejskich (m.in. Austrii, Słowacji, Francji, Holandii, Niemiec i ZSRR) kierowano do natychmiastowej eksterminacji. Dokładna liczba ofiar nie jest znana. Historycy szacują, iż w komorach gazowych obozu sobiborskiego od wiosny 1942 do jesieni roku następnego zginęło od 150 000¹⁸ do nawet ponad 300 000

3. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze, miejsce masowych mogił

3. Museum and Memorial Site in Sobibór, location of mass graves

ludzi, niemal wyłącznie pochodzenia żydowskiego¹⁹. Po słynnym buncie, który wybuchł w obozie 14 października 1943 r. i udanej ucieczce dość licznej grupy ok. 300 więźniów, Niemcy podjęli decyzję o likwidacji obozu i zatarciu wszelkich śladów jego istnienia – zabudowania zostały rozebrane lub wysadzone w powietrze, teren zaorano, a w miejscu, gdzie znajdowały się prochy ofiar posadzono las. Tragiczna historia tych terenów na długo została ukryta. W latach 60. XX w. Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa podjęła szeroką kampanię upamiętniania takich miejsc, akcją objęto również Sobibór. W ramach projektu opracowanego przez Romualda Dylewskiego, w 1965 r. powstały tu: symboliczny kopiec, obelisk i pomnik matki-więźniarki z dzieckiem na ręku – wykonany ze zbrojonego betonu surowy w wyrazie monument o zbrzydzonej fakturze, autorstwa Mieczysława Weltera²⁰. Kopiec krył trzy z ośmiu zlokalizowanych przez archeologów mogił z prochami. Natomiast pomnik oraz obelisk symbolizujący komorę gazową postawiono tam, gdzie znajdowała się jedna z nich²¹. Znacznie nowsza historia tego miejsca obejmuje powstanie w 1993 r. – w 50. rocznicę buntu więźniów w obozie – Muzeum Byłego Hitlerowskiego Obozu Zagłady w Sobiborze jako zamiejscowego oddziału Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie. W 2003 r. kolejną formą upamiętnienia ofiar obozu stała się *Aleja Pamięci* z zasadzonymi przy niej drzewami i kamieniami z tabliczkami pamięci, symbolami ostatniej drogi, którą musieli pokonać więźniowie.

Konkurs na opracowanie nowej ideowo-artystycznej koncepcji miejsca pamięci, ogłoszony w styczniu 2013 r. przez Państwowe Muzeum na Majdanku w Lublinie²², miał na celu

wyróżnienie najlepszego projektu, który mógłby stanowić podstawę do opracowania właściwej dokumentacji projektowej centrum dla zwiedzających ze stałą ekspozycją historyczną, oraz do zagospodarowania przestrzennego terenu dawnego obozu, uwzględniającego przede wszystkim godne zabezpieczenie obszaru grobów masowych. W założeniach regulaminu konkursu można przeczytać – *Projekt ma służyć zarówno upamiętnieniu ofiar, jak i budowaniu świadomości, że to, co wydarzyło się w Sobiborze, było bezpośrednim efektem agresywnej, antysemitkiej nazistowskiej ideologii III Rzeszy Niemieckiej. Świadomość ta nie może zaginąć, mimo że ślady i dowody wydarzeń zostały prawie całkowicie usunięte przez sprawców. Obóz Zagłady w Sobiborze został starty z powierzchni ziemi już pod koniec 1943 roku i od tego czasu przyroda bierze ponownie we władanie tę ziemię*²³.

Zdobywcy pierwszej nagrody, warszawscy architekci Marcin Urbanek, Piotr Michalewicz i Łukasz Mieszkowski, oparli swój projekt na koncepcji, którą określiłabym mianem „drogi niemożliwej”. Kontrast między pięknem obójnej natury a historią tego miejsca sprowokował autorów do zaprojektowania betonowego muru o podwójnej funkcji. Będzie on odgradzał teren masowych grobów i wytyczał przebieg drogi – cynicznie nazywanej przez Niemców *Himmelfahrtstraße* (*droga do nieba*) – jaką musieli pokonać więźniowie z placu Lager II do komór gazowych Lager III²⁴, ale jednocześnie oddzieli strefę śmierci, podkreślając jej powagę i rangę jako przestrzeni, której status jest całkowicie odrębny i niedostępny dla świata żywych reprezentowanych przez zwiedzających. Mur stanie się fizyczną barierą

4. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze, miejsce masowych mogił

4. Museum and Memorial Site in Sobibor, location of mass graves

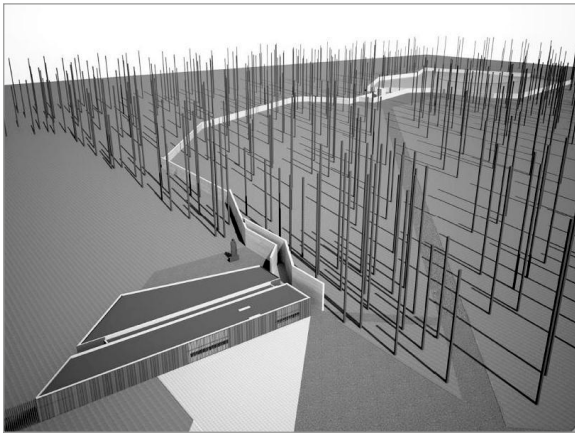
niemożliwą do przekroczenia, podkreślającą niedostępność do miejsc kolejnych etapów karni na terenach poobozowych, a zarazem uświadomić widzowi bliskość nieosiągalnej tajemnicy, którą przez dziesięciolecia skrywał sobiborski las²⁵. Mur jak pętlą otoczy miejsce masowych mogił – teren po wielu latach badań archeologicznych rozpoznany, aktualnie ograniczony wstęgą granitowych kamieni i pokryty warstwą białego dolomitu. Kamień, zgodnie z tradycją żydowską, początkowo w sposób praktyczny służył jako zabezpieczenie lub oznaczenie grobu zmarłego na pustyni, następnie stawał się wyrazem pamięci o zmarłym, spełnieniem szlachetnego uczynku. Obszar mogił z prochami pokrywa biel, kolor czystości i niewinności, ale także znak nieobecności życia zgładzonego w tej przestrzeni – strefie dla odwiedzających niedostępnej, choć tak fizycznie nieodległej.

Jest to inny zamysł niż ten, który przyjęli twórcy miejsca pamięci w Bełżcu. Tam wędrówka odwiedzających odbywa się tą samą drogą, którą musiały pokonać ofiary. Wejście wewnątrz zagłębiającej się szczeliny nabiera tu statusu *archeologii pamięci*²⁶, chcąc zbliżyć widza do perspektywy świadka i kreują – jak pisze Grzegorz Rytel – *aurę pozornej, bo przecież niemożliwej empatii*²⁷. W koncepcji sobiborskiej droga prowadząca do komory gazowej, oznaczona murem, stanie się integralną częścią symbolicznej strefy umarłych. Jak podkreślają autorzy projektu – *Wykluczona jest możliwość przejścia jej szlakiem – pomysł, by współczesny zwiedzający odtwarzał ostatnią drogę ofiar Zagłady, wydaje się niemoralny*²⁸. Z intencji twórców można odczytać chęć zaakcentowania dystansu pomiędzy współcześnie żyjącymi odwiedzającymi a traumatycznymi wydarzeniami wojennymi. Dzisiaj zwiedzający rekonstruuje je jedynie poprzez proces

pamiętania o nich. A zatem projekt sobiborski potwierdza niemożliwość bycia uczestnikiem i zbliżenia się do doświadczenia ofiar Zagłady. Ponadto, symboliczne włączenie ich ostatniej drogi do strefy umarłych powoduje, że także ten obszar staje się *świętym miejscem* – podobnie jak teren żydowskich cmentarzy kryjący szczątki przodków²⁹. Zgodnie z tradycją prochy zmarłych powinny bowiem pozostać w stanie nienaruszonym aż do czasów przyścia Mesjasza, który przywróci ich do życia³⁰. Dlatego aleja przeznaczona dla odwiedzających została zaplanowana z pewnym dystansem, znajdując kulminację na placu, na którym zbiegają się: mur i granica masowych mogił oraz miejsce, gdzie znajdowała się komora gazowa. Bezpośredni świadkowie Zagłady i nieliczni Ocaleni nie mogą być już odbiorcami tej przestrzeni, której historię oprawcy starali się zatrzeć niszcząc materialne ślady dokonanych zbrodni. Taki zamysł pokazuje perspektywę ofiar, chęć uszanowania ich niewyobrażalnej tragedii, a zarazem wielowiekowych tradycji. Ale znaczenie muru można także odczytywać, patrząc na niego od drugiej strony. Mur otaczający getto, oddzielający w stygmatyzujący sposób społeczność żydowską od innych obywateli na terenach krajów okupowanych przez Niemcy, miał ukryć zbrodnie, które się za nim rozgrywały. Jak napisał Władysław Panas – *Mur podzielił ludzi na Żydów i nie-Żydów. Akt fundacyjny różnicowania – założycielski gest dla realnego i symbolicznego, materialnego i duchowego podziatu. (...) Mur i cały rozbudowany system oznakowania i wyodrębniania: druty obozu, opaski na rękę, pasiaki, wytatuowane numery, osobny system okupacyjnych systemów prawnych*³¹.

W sobiborskim projekcie obraz pamięci o Zagładzie budowany jest dla kolejnych pokoleń z okrucich, odłamków trudnych do scalenia, ale przez to jeszcze silniej angażujących odwiedzających w proces post-pamiętania. Rozległa polana pokryta białymi kamieniami, teraz jeszcze całkowicie odkryta dla ludzkich oczu z perspektywy prowadzącej do niej szerokiej asfaltowej alei opatrzonej tablicami informacyjnymi, po zakończeniu realizacji projektu będzie dostępna jedynie poprzez szczelinę, przerwę w murze okalającym obszar mogił. To pęknięcie może stać się znakiem nadziei, miejscem refleksji, a dla współczesnych wyznawców judaizmu odwiedzających to miejsce – symboliczną szczeliną w Murze Zachodnim, pozostałości po zniszczonej świątyni jerozolimskiej³². Doświadczenie tej odizolowanej strefy będzie fragmentaryczne, a niemożliwość drogi, która stanie się udziałem widza, wyostri jego osobiste przeżycie.

Integralną częścią Miejsca Pamięci w Sobiborze jest budynek muzealny, w którym w październiku 2020 r. otwarto stałą wystawę „SS-Sonderkommando Sobibor. Niemiecki obóz zagłady 1942–1943”³³. Stanowić będzie zapewne pierwszy punkt wizyty na terenie dawnego obozu, chociaż jej funkcja została podporządkowana miejscu historycznemu. Parterowy, horyzontalny budynek o wydłużonym planie zbliżonym do trapezu, nie narzuca swojej obecności w tej przestrzeni, a zastosowana kolorystyka w różnych odcieniach brązu i sposób opracowania ścian pionowymi wąskimi panelami nawiązują dialog z otaczającym go lasem. Orientacja budowli została pieczołowicie zaplanowana, ujawniając odmiennie losy więźniów Sobiboru poprzez dostępne widoki z okien szczytowych elewacji. Południowa fasada pozostaje otwarta na widok terenu dawnego placu, na którym rozpoczął się – opisany wyżej – bunt więźniów zakończony

5. Wizualizacja nowej koncepcji Muzeum i Miejsca Pamięci w Sobiborze, repr. za: M. Urbaneck, P. Michalewicz, Ł. Mieszkowski, *Projekt upamiętnienia ofiar obozu zagłady w Sobiborze. I Nagroda w Międzynarodowym Konkursie na opracowanie nowej ideowo-artystycznej koncepcji architektoniczno-krajobrazowej miejsca pamięci na terenie Byłego Hitlerowskiego Obozu Zagłady w Sobiborze*, s. nb. 11, <https://www.polin.pl/template/gfx/sobibor.pdf>

5. Visualisation of the new concept of the Museum and Memorial Site in Sobibór, repr. after: M. Urbaneck, P. Michalewicz, Ł. Mieszkowski, *Design of the Commemoration of the Victims of the Sobibór Death Camp. First Prize in the International Competition to elaborate a new ideological and artistic architectural-landscaping concept of the Memorial Site on the premises of the Former Nazi Extermination Camp in Sobibór*, 11 unnumbered pages, <https://www.polin.pl/template/gfx/sobibor.pdf>

6. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze, budynek muzeum
6. Museum and Memorial Site in Sobibór, Museum building

ucieczką, oraz na las – schronienie szczęśliwej grupy uciekinierów. Odmienne zaprojektowano perspektywę widokową z okien ściany północnej – tu widok zostanie zasłonięty betonową ścianą, wyznaczającą drogę kaźni pomordowanych³⁴.

We wnętrzu najważniejszą rolę edukacyjną spełnia wspomniana stała wystawa, prezentująca dzieje obozu w Sobiborze w szerszej perspektywie historycznej. Wystarczająco zabezpieczona zaplecze dydaktyczne, dostarczając w sposób zbilansowany najważniejszych informacji. Odwiedzający dowiadyuje się jak wyglądała organizacja i infrastruktura przemysłu zagłady, ale przede wszystkim odkrywa mikrohistorie zawarte w prezentowanych relacjach ocalałych i należących do ofiar osobistych przedmiotach. Osią ekspozycji projektanci uczynili poziomą przeszkoloną gablotę o długości 25 m, przebiegającą przez całą salę wystawową. Jasne, intensywnie podświetlone

7. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze, główna gablota stałej ekspozycji

7. Museum and Memorial Site in Sobibór, central display case of the permanent exhibition

wnętrze gabloty kontrastuje z przeważającą ciemną kolorystyką ścian i tablic. Wyizolowane artefakty, pogrupowane kategoriami, ustawione porządnie, niemal w aptekarskim szyku, pozwalają w niektórych przypadkach na identyfikację właścicieli nieświadomych losu, jaki ich spotka po opuszczeniu transportowych wagonów. Pojedyncze, zniszczone pamiątki indywidualizują ofiary i nie pozwalają przejść obojętnie³⁵. Zgodnie z koncepcją projektantów ta muzealna witryna została zbudowana na kształt laboratoryjnych stołów, służących do wnikliwych oględzin dowodów zbrodni³⁶. Jej nieco ukośne ustawienie zaburzyło, ale i zdynamizowało przestrzeń sali ekspozycyjnej, podzielonej także zróżnicowanym natężeniem oświetlenia. Załomy i zakamarki kryjące poszczególne panele tematyczne wytrącają zwiedzającego z rytmu zwykłego oglądania. Widz zaczyna zwiedzanie aktywnie odnajdując indywidualną drogę po ekspozycji. Narracja wystawy pozwala na odwrócenie uwagi zwiedzającego od gabloty, beznamiętnie krok po kroku odsłaniającej kolejne ślady życia, a zarazem śmierci ofiar. Realność przedmiotów zostaje wzmocniona przez wybrane fotografie ofiar wykonane przed Zagładą, które – jak stwierdza Anna Ziębińska-Witek – prezentują *zamrożony w czasie fragment ich życia przed Holocaustem i personalizują Zagładę, co ma ułatwić widzom empatię*³⁷.

Istotnym, choć już odległym czasowo punktem odniesienia dla badań nad formą założeń memorialnych na terenach byłych obozów koncentracyjnych i obozów zagłady

8. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze, przedmioty w gablocie stałej ekspozycji

8. Museum and Memorial Site in Sobibór, objects in the display case of the permanent exhibition

9. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze, reprodukcje fotografii prezentowane na wystawie stałej

9. Museum and Memorial Site in Sobibór, photo reproductions displayed in the permanent exhibition

(Fot. 1, 4, 8, 9 – E. Błotnicka-Mazur; 2, 3, 6, 7 – K. Mazur; wszystkie fot. marzec 2021)

wciąż pozostaje projekt *Pomnika-Drogi* Oskara Hansena i zespołu z 1957 roku. Przetłumacza on kanony rzeźby pomnikowej poprzez uwzględnienie nie tylko fizyczności przestrzeni naznaczonej traumatyczną historią, ale także odwołanie do aspektów pozamaterialnych, takich jak kategoria pamięci. Biorąc pod uwagę czas, jaki upłynął od momentu likwidacji obozu w Sobiborze do opracowania najnowszej koncepcji upamiętnienia jego ofiar, mamy do czynienia z inną sytuacją niż w przypadku konkursu na pomnik oświęcimski. Kontrowersyjny i ostatecznie niezrealizowany – choć uznany przez jury za najlepszy – projekt zespołu Oskara Hansena, Jerzego Jarnuszkiewicza i Juliana Pałki zakładał poddanie destrukcyjnemu działaniu czasu większości zachowanych pozostałości po, nie tak dawno jeszcze funkcjonującym, obozie. To czego obawiali się byli więźniowie KL Auschwitz w przypadku akceptacji projektu *Pomnika-Drogi* – czyli zatarcia śladów zbrodni ludobójstwa wraz z upływającym czasem i działalnością natury – w Sobiborze dokonało się za sprawą oprawców jeszcze w czasie wojny. Jak już wspomniano wyżej, po słynnym buncie i ucieczce około 300 więźniów 14 października 1943 r., nastąpiła likwidacja obozu. Siłami więźniów żydowskich przywiezionych w tym celu z obozu zagłady w Treblince rozebrano baraki, magazyny, wyburzono komory gazowe, teren zaorano i obsadzono drzewami³⁸. To następnym pokoleniom przypadło w udziale przypominanie o tym, co się tu wydarzyło, poprzez stworzenie „przestrzeni

zaangażowania”. *Zło, które symbolizuje Sobibór, nie zaczęło się w momencie, kiedy po raz pierwszy otworzyły się bramy obozu, ani nie skończyło z chwilą jego likwidacji. Zagłada tak dokonana odsłoniła inne oblicze współczesnej cywilizacji – pokazała, że jeżeli ludobójstwo na masową, zindustrializowaną skalę mogło się raz wydarzyć, to może nastąpić znowu, mieści się, bowiem w ramach ludzkich możliwości. Ten niepokój nie pozwala zapomnieć ani o Sobiborze, ani o kilku innych miejscach Zagłady, ostrzega przed relatywizowaniem ich znaczenia³⁹.*

Pytanie – wciąż stawiane od czasu zakończenia II wojny światowej – o możliwość lub niemożność reprezentacji Holocaustu, w ostatnich latach ustąpiło miejsca bardziej bieżącym zagadnieniom, takim jak wpływ środków masowego przekazu na proces upamiętniania czy gwałtownie malejąca liczba ocalałych z Zagłady, mogących złożyć osobiste świadectwo. Najbardziej jednak znaczące wydaje się, obserwowane w ciągu ostatnich 30 lat, zjawisko wręcz „eksplozji” nowych muzeów Holocaustu i miejsc pamięci na całym świecie, a szczególnie w Europie i USA, których potencjał zarówno w edukowaniu, jak i upamiętnianiu wydaje się nieporównanie większy niż innych mediów (np. filmu czy literatury)⁴⁰. Nie istnieje współcześnie jeden model reprezentacji Zagłady i upamiętniania związanych z nią miejsc. Marcin Owsiański wymienia trzy równoważne sfery ich działania: sferę krajozobrazu symbolicznego, państwową i edukacyjną⁴¹. Przenikają się one wzajemnie, a każda z nich jest równie istotna. Warto podkreślić jeszcze jeden aspekt, który Owsiański nazywa regionalizmem w miejscu pamięci⁴² – to czynnik lokalnej, jednostkowej historii decyduje bowiem o odrębności każdego z tych miejsc i wpływa bezpośrednio na formy upamiętnienia. Unikalne dzieje SS-Sonderkommando Sobibor, zlokalizowanego obok niewielkiej osady, blisko styku trzech granic: Polski, Białorusi i Ukrainy, w związku sposób opowiada nowa stała ekspozycja urządzona w budynku muzealnym.

Konkludując, w realizowanej aktualnie koncepcji miejsca pamięci w Sobiborze widzę potencjał tytułowego „zaangażowania” odwiedzającego na dwóch istotnych poziomach. Po pierwsze poprzez aktywizowanie intelektualne – stymulację pracy pamięci i postpamięci. Odbывается ono w zakresie takich aspektów jak: symbolika miejsca, narracja emocjonalna i pobudzenie empatii podczas odkrywania mikrohistorii ocalałych – uczestników sobiborskiego powstania i ofiar, co służy przywróceniu tożsamości tych ostatnich. Drugi poziom obejmuje zaangażowanie fizyczne, czemu sprzyja już zaprojektowana aranżacja architektoniczna na terenie byłego obozu – fizyczne doświadczenie przez zwiedzającego przestrzeni pamięci podkreślone zmysłowymi i symbolicznymi odczuciami wywołanymi przez interwencje artystyczne, stała ekspozycja aktywnie autokreująca drogę zwiedzania dostosowaną do indywidualnych potrzeb odbiorcy. Specyfika doświadczonej przestrzeni powoduje, że zwiedzanie staje się dynamicznym procesem, w którym to świadomość widza kreuje jej znaczenie. Motoryczne zaangażowanie odwiedzającego warunkuje jego intelektualną aktywność. Poruszające się oko pozwala na nieustanne różnicowanie punktu oglądu stymulujące autopenetrację, a zaprojektowane bariery architektoniczne (podziały wnętrza muzealnego, mur) pobudzają ciekawość wspomagając pracę pamięci. Podążając

wytyczoną aleją odwiedzający będzie mógł np. zlokalizować miejsca oznaczone na makiecie obozu prezentowanej w budynku muzealnym.

Pomoże mu w tej wędrówce – w nieodległej, jak sądzę, przyszłości – projektowany mur, oś całej koncepcji. Należy bowiem podkreślić, że sobiborskie „miejsce pamięci” wciąż znajduje się *in statu nascendi*, a część prac archeologicznych, które przyniosły nowe istotne ustalenia, była przeprowadzona

już po rozstrzygnięciu konkursu. To oznacza, że pozostaje ono przestrzenią otwartą na zaangażowanie nie tylko odwiedzających, ale także osób decydujących o jego ostatecznym kształcie. Dlatego sformułowanie ostatecznych wniosków na temat wpływu sposobu upamiętnienia w Sobiborze i jego przestrzennej organizacji na rodzaj aktywności podejmowanej przez użytkowników tej przestrzeni, będzie możliwe po zakończeniu realizacji wszystkich elementów projektu.

Streszczenie: Artykuł dotyczy realizacji nowej koncepcji ideowo-artystycznej Muzeum i Miejsca Pamięci w Sobiborze na terenie byłego niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady, wyłonionej w konkursie z 2013 roku. Autorka analizuje zwyczajnie projekt obejmujący oprócz opracowania przestrzennego terenów poobozowych także budowę obiektu muzealnego – ten etap został już zrealizowany, budynek udostępniono w 2020 roku. Autorka proponuje używanie pojęcia „przestrzeń zaangażowania”, jako najlepiej charakteryzującego miejsca pamięci powstające na terenach dawnych nazistowskich obozów koncentracyjnych i obozów zagłady ludności pochodzenia żydowskiego. Jako punkt wyjścia przywołane zostają wcześniejsze przykłady upamiętniania takich miejsc, począwszy od pierwszych pomników z lat 40. XX w., poprzez niezwykle istotny w procesie redefinicji

pomnika konkurs na Międzynarodowy Pomnik Ofiar Obozu w Birkenau z 1957 roku. Nagrodzony – choć niezrealizowany z powodu protestów byłych więźniów Auschwitz – projekt *Pomnika-Drogi* Oskara Hansena i zespołu stał się odąd punktem odniesienia dla kolejnych koncepcji. W relacji do pojęcia *kontr-pomnika (counter-monument)* Jamesa E. Younga zostaje także wspomniane założenie memorialne na terenie byłego obozu zagłady w Bełżcu z 2004 roku.

Głównym przedmiotem analiz artykułu jest jednak refleksja nad środkami, dzięki którym aktualnie organizowane Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze – w tym stała ekspozycja w nowo wybudowanym obiekcie muzealnym – stają się „przestrzenią zaangażowania” dla współczesnych odbiorców na różnych poziomach percepcji ich wielozmysłowej aktywności nieodzownej w procesie pamiętania.

Słowa kluczowe: Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze, „przestrzeń zaangażowania”, pomnik, koncepcja *kontr-pomnika (counter-monument)*.

Przypisy

- ¹ A. Assmann, *Erinnerungsorte und Gedächtnislandschaften*, w: *Erlebnis – Gedächtnis – Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung*, H. Loewy, B. Moltmann (red.), Frankfurt am Main-New York 1996, s. 16.
- ² Por. *Les lieux de mémoire*, t. 1-3, P. Nora (red.), Paris 1984-1992. Jak wskazuje Andrzej Szpociński, Pierre Nora o idei *lieux de mémoire* pisał już w latach 70. XX w., bez dokładnego definiowania pojęcia – A. Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 11. Autor w cytowanym artykule zwięźle analizuje jak są pojmowane i badane „miejsca pamięci”, a jednocześnie bada fenomen niezwyklej kariery tego terminu, *ibidem*, s. 11-20.
- ³ M. Delaperrière, *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, R. 54, z. 1 (316), s. 49.
- ⁴ P. Nora, *Między pamięcią i historią. Les lieux de mémoire*, „Tytuł Roboczy Archiwum / Working Title Archive” 2009, nr 2, s. 6.
- ⁵ K. Chruździmska-Uhera, *Kamienne piekło. Projekty Mirosława Nizio upamiętniające miejsca kaźni i zagłady: były niemiecki obóz koncentracyjny w Gross-Rosen oraz Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskiej w Michniowie*, „Rzeźba Polska” 2008, R. 13, s. 116. Terminu „postpamięć” użyła Marianne Hirsch, konfrontując go jednocześnie z pojęciem pamięci Pierre’a Nory; por. M. Hirsch, *Żaloba i postpamięć*, K. Bojarska (przeł.), w: *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*, E. Domańska (red.), Poznań 2010, s. 254; por. też M. Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Cambridge, Massachusetts-London 1997. Przegląd optyk badawczych niezwykle złożonego znaczeniowo zagadnienia pamięci zbiorowej, postpamięci, w kontekście rozwoju sztuki pomnikowej przedstawiła A. Gębczyńska-Janowicz, *Polskie założenia pomnikowe. Rola architektury w tworzeniu miejsc pamięci od połowy XX wieku*, Warszawa 2010, s. 18-29; tam dalsza literatura przedmiotu.
- ⁶ Zob. G. Didi-Huberman, *Obrazy mimo wszystko*, M. Kubiak Ho-Chi (przeł.), Kraków 2008. Pytanie o to, jakich pomników potrzebują ocaleni postawiła przed laty Małgorzata Kitowska-Łysiak w kontekście refleksji nad artykułem Piotra Piotrowskiego dotyczącym problemu reprezentacji Zagłady na przykładzie konkursowego projektu *Pomnika-Drogi* Oskara Hansena i zespołu; por. P. Piotrowski, *Auschwitz versus Auschwitz*, „Pro Memoria” 2004, nr 20, s. 15-23; M. Kitowska-Łysiak, *Jakich pomników potrzebują ocaleni? Glosa*, w: *Wobec Formy Otwartej Oskara Hansena. Idea – utopia – reinterpretacja*, M. Lachowski, M. Linkowska, Z. Sobczuk (red.), Lublin 2009, s. 189-208. Nieco odrębna, aczkolwiek równie istotną kwestią są sposoby reprezentacji traumy w muzealnych ekspozycjach. To zagadnienie szczegółowo przeanalizowała A. Ziębińska-Witek, wyodrębniając trzy podstawowe koncepcje przedstawiania Zagłady w muzeach: śmierć rzeczywistą, wyobrażoną i symboliczną; *eadem*, *Historia w muzeach. Studium ekspozycji Holocaustu*, Lublin 2011, s. 159-204. Zgodnie z tą systematyką realizowany projekt miejsca pamięci w Sobiborze wpisuje się zarówno w koncepcję śmierci rzeczywistej (poprzez moc realnego miejsca), jak i symbolicznej, a symbol może tu być rozumiany jako *znak, który kieruje myśli i emocje widza w kierunku innych, niejasnych i niedostojnych treści*, *ibidem*, s. 200.
- ⁷ Do idei *kontr-pomnika* J.E. Younga odnoszę się w dalszej części tekstu.
- ⁸ Projekt Hansena i zespołu ma swoją bogatą literaturę przedmiotu, dlatego nie omawiam go tutaj szczegółowo. Należy jednak wspomnieć, iż koncepcja *Pomnika-Drogi*, odbiegająca od tradycyjnej formuły upamiętnienia poprzez oznaczenie miejsca przy pomocy wyrazistej bryły pomnikowej, nie znalazła

- aprobaty w oczach członków Międzynarodowego Komitetu Oświęcimskiego, byłych więźniów ocalonych z obozu Auschwitz-Birkenau. Pomysł spetryfikowania części zabudowań i infrastruktury obozowej w obrębie wybranego pasa drogi, pozostawiający resztę obszaru naturalnemu rozpadowi, budził ich obawy o zatarcie wymowy tego miejsca. Ostatecznie do realizacji skierowano koncepcję autorstwa zespołu Pietra Cascelli, Giorgia Simonciniego, Jerzego Jarnuszkiewicza i Juliana Pałki. Przebieg konkursu i jego znaczenie dla problemu reprezentacji Zagłady omówiła J. Kozakiewicz, *Konkurs na Międzynarodowy Pomnik Ofiar Obozu w Birkenau*, „Miejsce. Studia nad sztuką i architekturą polską XX i XXI wieku” 2015, R. 3, s. 101-132. Sam projekt Hansena i zespołu był oddzielnym przedmiotem zainteresowania badawczego, przede wszystkim w kontekście teorii Formy Otwartej; P. Juszkiewicz, *Przestrzeń i pamięć. Projekt oświęcimskiego pomnika Oskara Hansena*, w: *Wobec Formy Otwartej...*, s. 173-188; M. Kitowska-Lysiak, *Jakich pomników...*; M. Lachowski, *Nowocześni po katastrofie. Sztuka w Polsce w latach 1945-1960*, Lublin 2013, s. 265-275; P. Piotrowski, *Auschwitz versus...*
- ⁹ M. Howorus-Czajka, *Wiktor Tokin. Rzeźbiarz*, Warszawa 2012, s. 67. Pomijam tu całkowicie kwestię dychotomii i ideologizacji pamięci charakterystycznej w dobie PRL-u. Pisze o tym m.in. *eadem*, *Mitologia piastowska – forma, funkcja, kontekst w pomnikach okresu PRL na „Ziemiach Odzyskanych”*, „Pamiętnik Sztuk Pięknych” 2018, R. 11. *Sztuka polska na ziemiach zachodnich i północnych w latach 1945-1981*, s. 52-53.
- ¹⁰ M. Lachowski, *Wobec pomników Zagłady*, „Rzeźba Polska” 2008, R. 13, s. 111-112.
- ¹¹ J.E. Young, *Pamięć i kontrapamięć. W poszukiwaniu społecznej estetyki pomników Holocaustu*, G. Dąbkowski (przeł.), „Literatura na Świecie” 2004, nr 1-2, s. 280.
- ¹² J. Olkiewicz, *Pomniki – przestrzeń architektonicznie zorganizowana*, „Architektura” 1967, nr 10, s. 398.
- ¹³ A. Ziębińska-Witek, *W stronę kontr-monumentu. Upamiętnienie „Lublin. Pamięć Zagłady”*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 2017, R. 71, nr 3, s. 132 – wprawdzie celem artykułu nie jest polemika z ideą kontr-pomnika Younga, ale warto tu zasignalizować, że idea ta nie wyczerpuje pomysłu na najlepszą, tzn. najbardziej aktywną, skuteczną formułę upamiętnienia. Jej słabość dostrzega np. J. Balisz-Schmelz, *Co pozostaje? Antypomniki Gerzów a medialne ramy pamięci. Diagnoza po latach*, w: *Rzeźba dzisiaj 4. Anty-pomnik: nietradycyjne formy upamiętniania / Sculpture Today 4. Anti-monument: Non-traditional Forms of Commemoration*, Orońsko 2020, s. 9-20. Autorka określa niektóre antypomniki wręcz jako kontrskuteczne; *ibidem*, s. 19.
- ¹⁴ J.E. Young, *The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany*, „Critical Inquiry” Winter 1992, R. 18, nr 2, 286 – *the site alone cannot remember, (...) it is the projection of memory by visitors into a space that makes it a memorial. The site catches visitors unaware, but is no longer passive and intrudes itself into the pedestrians’ thoughts.*
- ¹⁵ O problemie rywalizacji pamięci kolektywnej różnych grup społecznych w byłym obozie koncentracyjnym w Buchenwaldzie zob. M.I. Sacha, *Buchenwald jako przestrzeń zmiennej komunikacji*, w: *Obóz – muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, M. Fabisiak, M. Owsiański (red.), Kraków 2013, s. 171-192.
- ¹⁶ Q. Stevens, K.A. Franck, *Memorials as Spaces of Engagement. Design, Use and Meaning*, New York 2016.
- ¹⁷ *ibidem*, s. 5-6. W tym punkcie rozchodzą się nasze drogi badawcze, biorąc pod uwagę różnorodność aktywności ludzkich, analizowanych w *Memorials as Spaces of Engagement*, obserwowanych nierzadko jako zupełnie nieadekwatne do charakteru miejsca i upamiętnianych wydarzeń.
- ¹⁸ Taką liczbę podawał Wolfgang Scheffler, co przywołuje R. Kuwałek, *Nowe ustalenia dotyczące liczby ofiar niemieckiego obozu zagłady w Sobiborze*, „Zeszyty Majdanka” 2014, R. 26, s. 19.
- ¹⁹ To szacunki przedstawione przez M. Bem, *Sobibór. niemiecki ośrodek zagłady 1942-1943*, Włodawa-Sobibór 2011, s. 721; M. Bem, W. Mazurek, *Sobibór. Badania archeologiczne prowadzone na terenie po byłym niemieckim ośrodku zagłady w Sobiborze w latach 2000-2011*, Warszawa-Włodawa 2012, s. 5-13.
- ²⁰ M. Bem, W. Mazurek, *ibidem*, s. 40-44. Są tu rysunki, zdjęcia archiwalne oraz opis techniczny całego założenia przygotowany przez R. Dylewskiego. Obecnie pomnik został usunięty ze swojego pierwotnego miejsca w związku z planowaną konserwacją.
- ²¹ Już wówczas pojawiły się takie przypuszczenia, co zostało uwzględnione w trakcie projektowania całego założenia.
- ²² Muzeum Byłego Obozu Zagłady w Sobiborze stało się jego oddziałem od maja 2012 roku.
- ²³ *Regulamin konkursu na opracowanie nowej ideowo-artystycznej koncepcji architektoniczno-krajobrazowej miejsca pamięci na terenie byłego niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady w Sobiborze*, s. 4, http://www.majdane.eu/media/files/bip/34/regulamin_konkursu_na_nowa_koncepcjesobibor.pdf [dostęp: 14.11.2020]. Konkurs rozstrzygnięto jeszcze w tym samym roku. Nowa forma upamiętnienia ma uwzględnić formy istniejące, a więc pomnik więźniarki z dzieckiem, obelisk, kopiec i Aleję Pamięci. W 2017 r. ukończono prace zabezpieczające polanę masowych mogił z prochami ofiar obozu. W kolejnym etapie powstał budynek muzeum, w którym w październiku 2020 r. otwarto stałą wystawę „SS-Sonderkommando Sobibor. Niemiecki obóz zagłady 1942-1943”, bazującą na scenariuszu autorstwa historyków z Państwowego Muzeum na Majdanku: Tomasza Kranza, Dariusza Libionki i Krzysztofa Banacha, zrealizowanym w konkursowej aranżacji plastycznej firmy Kłaput Project.
- ²⁴ Na temat struktury obozu zob. M. Bem, W. Mazurek, *Sobibór. Badania archeologiczne...*, s. 6. Tu także na kolejnych stronach o pierwszych badaniach naukowych prowadzonych na terenie obozu i ustaleniach na temat jego topografii.
- ²⁵ Por. M. Urbanek, P. Michalewicz, Ł. Mieszkowski, *Projekt upamiętnienia ofiar obozu zagłady w Sobiborze. I Nagroda w Międzynarodowym Konkursie na opracowanie nowej ideowo-artystycznej koncepcji architektoniczno-krajobrazowej miejsca pamięci na terenie Byłego Hitlerowskiego Obozu Zagłady w Sobiborze*, s. nlb. 4, <https://www.polin.pl/template/gfx/sobibor.pdf> [dostęp: 10.01.2020].
- ²⁶ M. Lachowski, *Wobec pomników...*, s. 111.
- ²⁷ G. Rytel, *Czas zawarty w przestrzeni: architektura współczesnych założeń upamiętniających*, „Politeja” 2015, R. 12, nr 3(35), s. 139.
- ²⁸ M. Urbanek, P. Michalewicz, Ł. Mieszkowski, *Projekt upamiętnienia...*, s. nlb. 8.
- ²⁹ Jedno z określeń, jakiego używali Żydzi posługujący się językiem jidysz opisywało cmentarz jako *hajlike ort*, czyli *święte miejsce*; por. *Kilka słów o cmentarzach żydowskich*, w: T. Klimowicz, P. Sygowski, M. Tarajko, A. Trzciniński, *Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego*, Lublin 2017, s. 8.
- ³⁰ R. Szuchta, P. Trojański, *Zrozumieć Holocaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów*, Warszawa 2012, s. 29.
- ³¹ W. Panas, *Pismo i rana. Szkice o problematyce żydowskiej w literaturze polskiej*, Lublin 1996, s. 103.
- ³² Drugie określenie, które utrwaliło się w kulturze – Ściana Płacz, miało być nadane przez nie-Żydów, świadków lamentu Żydów nad zniszczoną świątynią i wszystkiego, co sobą reprezentowała; W. Mędykowski, *W poszukiwaniu Yerushalayim de’Lita: historiografia izraelska dotycząca Europy Północno-Wschodniej w latach drugiej wojny światowej*, „Studia Podlaskie” 2007/2008, R. 17, s. 181.
- ³³ Por. przyp. 23.

- ³⁴ Por. M. Urbanek, P. Michalewicz, Ł. Mieszkowski, *Projekt upamiętnienia...*, s. nlb. 10.
- ³⁵ Jak wynika z badań prowadzonych w ostatnich latach na temat oddziaływania miejsc pamięci na odwiedzających, największe wrażenie wywiera kontakt z autentycznymi artefaktami, szczególnie na osobach młodych; por. T. Kranz, *Muzea martyrologiczne jako przestrzenie pamięci i edukacji*, w: *Obóz – muzeum...*, s. 59-62.
- ³⁶ Więcej na temat koncepcji i układu ekspozycji zob. T. Kranz, *Wystawa stała Muzeum i Miejsca Pamięci w Sobiborze/Permanent exhibition of the Museum and Memorial in Sobibór*, „Varia. Magazyn/Magazine” październik 2020 (numer specjalny), s. 44-51, http://www.sobibor-memorial.eu/pl/news/o_wystawie_stalej_w_sobiborze_w_magazynie_varia/1392, [dostęp: 10.03.2021].
- ³⁷ A. Ziębińska-Witek, *Historia w muzeach...*, s. 200-201.
- ³⁸ Pracujący przy likwidacji obozu więźniowie zostali rozstrzelani; B. Małyszczak, *Zbrojne powstanie więźniów i likwidacja obozu zagłady w Sobiborze*, „Rocznik Lubelski” 2013, R. 39, s. 178-179. Roma Sendyka wskazuje na możliwość identyfikacji takich *nie-miejsz pamięci*, jak określa tereny, na których sprawcy dokładali wszelkich starań, aby zatrzeć ślady swoich zbrodni, m.in. za pomocą blizn obecnych w środowisku naturalnym, takich jak wylesienia, zmiany składu chemicznego gleb i wód, czy naruszanie gleby; R. Sendyka, *Nie-miejsza pamięci i ich nie-ludzkie pomniki*, „Teksty Drugie” 2017, nr 2, s. 91. W Sobiborze taki przykład w opisie śladów ogrodzenia, widocznych w postaci białych punktów na zdjęciu lotniczym przywołują J. Bem, W. Mazurek, *Sobibór. Badania archeologiczne...*, s. 87.
- ³⁹ M. Bem, W. Mazurek, *ibidem*, s. 7.
- ⁴⁰ J. Hansen-Glucklich, *Holocaust Memory Reframed. Museums and the Challenges of Representation*, New Brunswick, New Jersey 2014, s. 9. Autorka swoje spostrzeżenia opiera na danych dotyczących liczby zwiedzających United States Memorial Museum w Waszyngtonie.
- ⁴¹ M. Owsiański, *(Z)rozumienie historii (Muzeum Stutthof w Sztutowie)*, w: *Obóz – muzeum...*, s. 84-85.
- ⁴² *ibidem*, s. 94.

Bibliografia

- Assmann A., *Erinnerungsorte und Gedächtnislandschaften*, w: *Erlebnis – Gedächtnis – Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung*, H. Loewy, B. Moltmann (red.), Frankfurt am Main-New York 1996.
- Balisz-Schmelz J., *Co pozostaje? Antypomniki Gerzów a medialne ramy pamięci. Diagnoza po latach*, w: *Rzeźba dzisiaj 4. Anty-pomnik: nietradycyjne formy upamiętniania / Sculpture Today 4. Anti-monument: Non-traditional Forms of Commemoration*, Orońsko 2020.
- Bem M., *Sobibór. niemiecki ośrodek zagłady 1942-1943*, Włodawa-Sobibór 2011.
- Bem M., Mazurek W., *Sobibór. Badania archeologiczne prowadzone na terenie po byłym niemieckim ośrodku zagłady w Sobiborze w latach 2000-2011*, Warszawa-Włodawa 2012.
- Chrudzińska-Uhera K., *Kamienne piekło. Projekty Mirosława Nizio upamiętniające miejsca kaźni i zagłady: były niemiecki obóz koncentracyjny w Gross-Rosen oraz Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskiej w Michniowie*, „Rzeźba Polska” 2008, R. 13.
- Delaperrière M., *Miejsza pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, R. 54, z. 1(316).
- Gębczyńska-Janowicz A., *Polskie założenia pomnikowe. Rola architektury w tworzeniu miejsc pamięci od połowy XX wieku*, Warszawa 2010.
- Hansen-Glucklich J., *Holocaust Memory Reframed. Museums and the Challenges of Representation*, New Brunswick, New Jersey 2014.
- Hirsch M., *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Cambridge, Massachusetts-London 1997.
- Hirsch M., *Żaloba i postpamięć*, K. Bojarska (przeł.), w: *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*, E. Domańska (red.), Poznań 2010.
- Howorus-Czajka M., *Mitologia piastowska – forma, funkcja, kontekst w pomnikach okresu PRL na „Ziemiach Odzyskanych”*, „Pamiętnik Sztuk Pięknych” 2018, R. 11. *Sztuka polska na ziemiach zachodnich i północnych w latach 1945-1981*.
- Howorus-Czajka M., Wiktor Tolkin. *Rzeźbiarz*, Warszawa 2012.
- Juszkiewicz P., *Przestrzeń i pamięć. Projekt oświęcimskiego pomnika Oskara Hansena*, w: *Wobec Formy Otwartej Oskara Hansena. Idea – utopia – reinterpretacja*, M. Lachowski, M. Linkowska, Z. Sobczuk (red.), Lublin 2009.
- Kitowska-Łysia M., *Jakich pomników potrzebują ocaleni? Glosa*, w: *Wobec Formy Otwartej Oskara Hansena. Idea – utopia – reinterpretacja*, M. Lachowski, M. Linkowska, Z. Sobczuk (red.), Lublin 2009.
- Klimowicz T., Sygowski P., Tarajko M., Trzciniński A., *Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego*, Lublin 2017.
- Kozakiewicz J., *Konkurs na Międzynarodowy Pomnik Ofiar Obozu w Birkenau*, „Miejsce. Studia nad sztuką i architekturą polską XX i XXI wieku” 2015, R. 3.
- Kranz T., *Muzea martyrologiczne jako przestrzenie pamięci i edukacji*, w: *Obóz – muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, M. Fabiszak, M. Owsiański (red.), Kraków 2013.
- Kranz T., *Wystawa stała Muzeum i Miejsza Pamięci w Sobiborze/Permanent exhibition of the Museum and Memorial in Sobibór*, „Varia. Magazyn/Magazine” październik 2020 (numer specjalny), http://www.sobibor-memorial.eu/pl/news/o_wystawie_stalej_w_sobiborze_w_magazynie_varia/1392
- Kuwałek R., *Nowe ustalenia dotyczące liczby ofiar niemieckiego obozu zagłady w Sobiborze*, „Zeszyty Majdanka” 2014, R. 26.
- Lachowski M., *Nowocześnie po katastrofie. Sztuka w Polsce w latach 1945-1960*, Lublin 2013.
- Lachowski M., *Wobec pomników Zagłady*, „Rzeźba Polska” 2008, R. 13.
- Les lieux de mémoire*, t. 1-3, P. Nora (red.), Paris 1984-1992.
- Małyszczak B., *Zbrojne powstanie więźniów i likwidacja obozu zagłady w Sobiborze*, „Rocznik Lubelski” 2013, R. 39.
- Mędykowski W., *W poszukiwaniu Yerushalayim de'Lita: historiografia izraelska dotycząca Europy Północno-Wschodniej w latach drugiej wojny światowej*, „Studia Podlaskie” 2007/2008, R. 17.
- Nora P., *Między pamięcią i historią. Les lieux de mémoire*, „Tytuł Roboczy Archiwum / Working Title Archive” 2009, nr 2.
- Olkiewicz J., *Pomniki – przestrzeń architektonicznie zorganizowana*, „Architektura” 1967, nr 10.
- Owsiański M., *(Z)rozumienie historii (Muzeum Stutthof w Sztutowie)*, w: *Obóz – muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, M. Fabiszak, M. Owsiański

(red.), Kraków 2013.

Panas W., *Pismo i rana. Szkice o problematyce żydowskiej w literaturze polskiej*, Lublin 1996.

Piotrowski P., *Auschwitz versus Auschwitz*, „Pro Memoria” 2004, nr 20.

Regulamin konkursu na opracowanie nowej ideowo-artystycznej koncepcji architektoniczno-krajobrazowej miejsca pamięci na terenie byłego niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady w Sobiborze, http://www.majdanek.eu/media/files/bip/34/regulamin_konkursu_na_nowa_koncepcjesobibor.pdf

Rytel G., *Czas zawarty w przestrzeni: architektura współczesnych założeń upamiętniających*, „Politeja” 2015, R. 12, nr 3(35).

Sacha M.I., *Buchenwald jako przestrzeń zmiennej komunikacji*, w: *Obóz – muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, M. Fabisiak, M. Owsiański (red.), Kraków 2013.

Sendyka R., *Nie-miejsca pamięci i ich nie-ludzkie pomniki*, „Teksty Drugie” 2017, nr 2.

Stevens Q., Franck K.A., *Memorials as Spaces of Engagement. Design, Use and Meaning*, New York 2016.

Szpeciński A., *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4.

Szuchta R., Trojański P., *Zrozumieć Holocaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów*, Warszawa 2012.

Urbanek M., Michalewicz P., Mieszkowski Ł., *Projekt upamiętnienia ofiar obozu zagłady w Sobiborze. I Nagroda w Międzynarodowym Konkursie na opracowanie nowej ideowo-artystycznej koncepcji architektoniczno-krajobrazowej miejsca pamięci na terenie Byłego Hitlerowskiego Obozu Zagłady w Sobiborze*, <https://www.polin.pl/template/gfx/sobibor.pdf>

Young J.E., *The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany*, „Critical Inquiry”, Winter 1992, R. 18, nr 2.

Young J.E., *Pamięć i kontrapamięć. W poszukiwaniu społecznej estetyki pomników Holocaustu*, G. Dąbkowski (przet.), „Literatura na Świecie” 2004, nr 1-2.

Ziębińska-Witek A., *Historia w muzeach. Studium ekspozycji Holocaustu*, Lublin 2011.

Ziębińska-Witek A., *W stronę kontr-monumentu. Upamiętnienie Lublin. Pamięć Zagłady*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 2017, R. 71, nr 3.

dr Elżbieta Błotnicka-Mazur

Doktor historii sztuki, adiunkt w Instytucie Nauk o Sztuce KUL, członek Lubelskiego Oddziału SHS; autorka dwóch książek o lubelskim architekcie i malarzu Bohdanie Kelles-Krauzem, będących rozszerzoną i uzupełnioną wersją rozprawy doktorskiej, obronionej pod kierunkiem prof. dr. hab. Lechosława Lameńskiego (2010); zainteresowania badawcze koncentruje na rzeźbie i architekturze XX w., a szczególnie na rzeźbie i zjawiskach na jej pograniczach w latach 60. XX w.; e-mail: elzbieta.blotnicka-mazur@kul.pl

Word count: 6 000; **Tables:** –; **Figures:** 9; **References:** 42

Received: 04.2021; **Reviewed:** 04.2021; **Accepted:** 05.2021; **Published:** 05.2021

DOI: 10.5604/01.3001.0014.8978

Copyright©: Some rights reserved: National Institute for Museums and Public Collections. Published by Index Copernicus Sp. z o.o. This material is available under the Creative Commons – Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). The

full terms of this license are available on: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>

Competing interests: Authors have declared that no competing interest exists.

Cite this article as: Błotnicka-Mazur E.; MIEJSCE PAMIĘCI JAKO PRZESTRZEŃ ZAANGAŻOWANIA. KONCEPCJA IDEOWO-ARTYSTYCZNA MUZEUM I MIEJSCA PAMIĘCI W SOBIBORZE. *Muz.*, 2021(62): 73-83

Table of contents 2021: <https://muzealnictworocznik.com/issue/13664>